

Ta esej trdi, da se moramo za pravilno razumevanje estetskega in kognitivnega potenciala vonja ozreti izven zahodne tradicije, v tiste tradicije, kjer moč vonja ne nosi vse prtljage in vseh diskvalifikacij, ki so jih zanj naredili Kant, Freud in celo Proust. Kot primer lahko navedemo indijsko parfumerijo, kitajsko kadilno uro in japonski kadilni obred, znan kot kōdō, ki vključuje "poslušanje kadila" (ko wo kiku). Ta esej si prizadeva tudi za povrnitev prvotnega pomena izraza "estetski", ki ga je Baumgarten opredelil kot znanost o razumevanju "enotnosti v mnoštvu čutnih lastnosti".

Ključne besede: raziskave vonjav, senzorialne zaznave, senzorialno gledališče, estetika, antropologija vonja

David Howes je profesor antropologije, sovodja Centra za čutne raziskave in dosedanji vodja Centra za interdisciplinarne raziskave družbe in kulture (CISSC) na Univerzi Concordia v kanadskem Montrealu. Predava o pravu, trgovini, estetiki in čutih v medkulturni perspektivi. Spada med začetnike čutne antropologije in je med številnimi deli objavil tudi knjigi *Čutni odnosi: vključevanje čutov v teorijo o družbi in kulturi* (2003) in (skupaj s Constance Classen) *Načini (ob)čutenja: razumevanje čutov v družbi* (2014).

david.howes@concordia.ca

Sledeč nosu: dozorele študije o vonjavah

David Howes

Concordia University, Montreal, Quebec

Nedavni začetek projekta Odeuropa Horizon 2020, ki je podprt z 2,8 milijona funtov subvencije nepovratnih sredstev za raziskave, naznanja, da je pravi čas za študije o vonjavah. Cilj projekta je »pokazati, da je kritično vključevanje čuta za vonj in dediščine vonjav pomemben in realen način za povezovanje in promocijo evropske materialne in nematerialne kulturne dediščine«. Projekt bo uporabil najsodobnejše tehnike umetne inteligence za prepoznavanje in sledenje referencam vonjav in dišav na slikah in v besedilih od 16. do 20. stoletja, spretnosti parfumerjev in kemikov za obnovo izgubljenih vonjev, Odeuropa pa ima tudi ambiciozen načrt za odišavljanje muzejev in kulturne dediščine ter razdeljevanje vonjav za uporabo v umetniškem izobraževanju. Najava projekta je sprožila široko zanimanje svetovnih medijev.

To zanimanje je bilo po intenzivnosti podobno vznemirjenju ob izidu knjige *Aroma: kulturna zgodovina vonja* (*Aroma: The Cultural History of Smell*) z multidisciplinarnim pristopom (zgodovina, antropologija, sociologija) k proučevanju voha. Spominjam se žarečih kritik v medijih *The Observer*, *TLS* in *New Statesman*, intervjujev v poznonočnih pogovornih oddajah, podelitev nagrad in odhoda na knjižno turnejo v Sao Paulo zaradi portugalskega prevoda.

Ta nova svitanja v preučevanju vonjav potrjujejo prizadevanja raziskovalcev različnih disciplin, kot sta Barbara Pia Jenič v uprizoritvenih umetnostih in Asifa Majid na področju antropološkega jezikoslovja (glej Luhrmann), da bi vonj postavili na zemljevid. V nadaljevanju bi rad raziskal, zakaj je trajalo tako dolgo, da se je voh uveljavil, hkrati pa bi rad pregledal nekaj zelo škodljivih postopkov, ki jih je ta čut izkusil v preteklosti.

Začnimo s področjem estetike. Izraz estetika je skoval nemški filozof iz 18. stoletja Alexander von Baumgarten. Pravzaprav ga je vzel iz grške *aestheta*, ki se nanaša na stvari, zaznane s čutili, za razliko od *noete* ali tistega, kar je mogoče spoznati intelektualno, s pomočjo logike (prim. Allen), kot so matematične resnice. »Baumgarten je bil odločen in prepričan, da *aestheto*, dvigne na raven znanosti z lastnimi pravili in resnicami, ki so bile primerljive s pravili in resnicami logike, četudi ne morda enako jasne« (Allen nepaginirano).¹ V

¹ Zakaj »ni tako jasno«? Ker so resnice, na primer matematike, samoumevne (logične), medtem ko so dokazi čutov v primerjavi z njimi vedno sumljivi, »zmedeni in nejasni«, v skladu z dolgoletnim predsodkom, ki ga je najodločnejše izrazil Descartes.

ta namen je Baumgarten menil, da je estetika zakoreninjena v telesu in čutilih – torej v zaznavanju in ne v razumu, in da je lepota v čutih opazovalca in ni neka lastna kakovost umetniškega predmeta. Povedano drugače, estetika je najprej povezana z dovršenostjo zaznavanja in šele nato z dojemanjem popolnosti ali »lepote«. Torej je estetika način zaznavanja, ki vključuje dojemanje »enotnosti v množici čutnih lastnosti« (prim. Gregor) Pomembno je, da v Baumgartnovi estetiki ni podrobnosti o načinu estetskega zaznavanja (čeprav se večina njegove razprave osredotoča na porazdelitev svetlobe in sence ter tako dokazuje vizualistično pristranskost).²

Žal Baumgartnovi čutno usmerjeni definiciji ni bilo dano dolgo živeti v prvotni obliki. Immanuel Kant jo je hitro uredil (očistil »zmede«) in objektiviziral. Za Kanta in za množico njegovih privrženecv naj bi estetika vključevala »brezinteresno kontemplacijo« nekega predmeta, ki se kaže v izrekanju sodbe, ki je načeloma svobodna in univerzalna. Ta redefinicija ni le utrla poti pomeščanju »okusa« (v metaforičnem smislu), kot je v svoji družbeni kritiki presoje okusa pokazal Pierre Bourdieu (1984), temveč je odprla tudi pot diskvalifikaciji vonja. »Kateremu organskemu čutu dolgujemo najmanj in kateri se zdi najbolj nepotreben,« se je spraševal Kant. »Čutilo za vonj. Ne spleča se nam ga gojiti ali izpopolnjevati, da bi pridobili užitek; ta čut lahko zazna več predmetov odpora kot užitka (zlasti v gneči), poleg tega pa užitek, ki ga prinaša čutilo za vonj, ne more biti drugačen kot minljiv in prehodan« (46).

Kantova diskvalifikacija je bila prvi udarec proti vonju ne le kot estetskemu, temveč tudi kot spoznavnemu čutu. Ta predsodek se je ohranil. Umetnostni psiholog Rudolf Arnheim je v knjigi *Visual Thinking* (Vizualno mišljenje) zapisal: »Človek se lahko prepusti vonjavam in okusom, vendar v njih skoraj ne more misliti« (19). To je v nasprotju s čutiloma vida in sluha, katerih estetska in kognitivna ali »intelektualna« poklicanost je bila v zahodni tradiciji vedno obravnavana kot nekaj danega. Zanimivo je, da je tudi vonj v predmodernosti veljal za intelektualni čut. »Modrosti nosu« (zdaj zastarelo) so na primer lahko pomenile »pameten« ali »z ostrim vonjem«. Besedi »sagacious« in »sage« pa izhajata iz latinskih besed, ki pomenijo »imeti dober voh« (prim. Classen, *Worlds*). Poleg tega je bil voh zaradi istovetenja z dihom (latinsko *spiritus*) splošno razumljen kot najbolj duhovno čutilo (prim. Classen, *The Color*). Kant se je torej motil.

Drugi udarec proti vonju je sprožil Sigmund Freud. V delu *Nelagodje v kulturi* je Freud veliko govoril o zmanjšanju vohalnega dražljaja, ki je posledica človekove pokončne drža. Ljudje ne bi več hodili po vseh štirih, kot psi, in vohali vse, kar jim pride pod nos

² Odkrito priznavam, da je moje branje Baumgartnove *Estetike* preuranjeno, vendar le zato, ker je bila njegova teoretizacija premalo razvita. Za celovito, multimodalno in medkulturno teorijo estetike glej »Hearing Scents, Tasting Sights« Davida Howesa. Glej tudi mojstrski opis Gernota Böhmeja v knjigi *Aisthetique: Bemeh: Pour une esthétique de l'expérience sensible* (2020).

(zlasti genitalne predele drugih ljudi). To dejstvo človeške evolucije je bilo sprejeto in se ponavlja v neskončnost. Toda domnevno zmanjšanje voha je bilo bolj povezano s Freudovo osebno zgodovino kot z zgodovino človeštva.

In potem so ugotovili, da je imel Freud nosni kompleks (prim. Howes, »Freud's« in *Sensual*). To je bila posledica travmatičnega dogodka, v katerega je bil vpleten njegov tesni prijatelj Wilhelm Fliess, avtor knjige *The Relationship between the Nose and Female Genital Organs* (1897). Ni splošno znano, kako globoko je na mlade Freudove misli o človeški spolnosti vplivala nenavadna teorija njegovega prijatelja o »refleksni nevrozi nosu« niti kako odvisen je bil Freud od Fliessa, da je (s kokainom in različnimi kirurškimi posegi) sledil številnim predsodkom glede nosu. Do razpada njune zveze je prišlo po tem, ko je Fliess Freuda prepričal, naj mu dovoli operirati nos ene izmed pacientk, da bi jo pozdravil zaradi nekaterih spolnih zagat, operacija pa je imela zaradi Fliessove nesposobnosti številne negativne posledice. Pozitivna stvar tega fiaska so bile »sanje o Irmini injekciji«, ki jih je imel Freud v zgodnjih urah 24. julija 1895 in v katerih je po razmisleku videl, kako se nezavedno želi razbremeniti krivde. Ta samoanaliza je povzročila teorijo sanj kot oblik izpolnjevanja želja, ki je temelj psihoanalize. Toda zdi se, da je ta kriza Freuda tudi odvrnila od raziskovanja vonja znotraj psihoanalize in človeške spolnosti na splošno, saj je hotel Fliessa, ki je bil osredotočen na nos, pustiti za seboj. Freudova kasnejša potlačitev ali zanikanje nazalnosti je razvidno iz njegove teorije o erogenih območjih telesa, kjer navaja usta, anus in genitalije, vendar nosu ne omenja. Podobno je Freud v svojih *Treh razpravah o teoriji seksualnosti* (1954) posvetil poglavje dotiku in vidu, o vonjanju pa ni napisal ničesar.

Zanimivo je, da je Freudova anosmična teorija človeške spolnosti v širši javnosti sprejeta brez večjih vprašanj, tako kot je javnost sprejela njegovo teorijo Ojdipovega kompleksa. Posledično je bil vonj potisnjen na obrobje, zato o celotnem erotičnem potencialu nosu niso nikoli razmišljali ali ga preizkusili. Vse, kar nam je ostalo, so le občasni namigi na obsežno veselje čutnega poželenja. Tako je na primer beli ruski emigrant, ki ga je Margaret Mead intervjuvala v knjigi *The Study of Culture at a Distance* (1953), opazil, da so številni ruski pesniki zaradi vonja rok svojih ljubic pisali ode njihovim dlanem. Kako čudovito! Kdo bi si mislil, da je vonj dlani lahko afrodiziak? Obstaja tudi nenavadna pripomba o neumivanju, ki jo je cesar Napoleon zapisal v pismu Josephine (ki se za nazaj ne bi zdela tako nenavadna, če ne bi Freud zaničeval vonja). Če pogledamo še globlje, iz antropološke literature vemo, da nič ne preprečuje, da bi bil nos erogena cona: pogledjmo razširjen običaj poljuba z nosom, ki je poleg taktilnega užitka pri drgnjenju v bistvu povezan z vonjanjem drugega.

Tretji udarec proti vonju je izrekel Marcel Proust, ki paradoksalno velja za njegovega največjega zagovornika. Upoštevajte tako imenovani »Proustov učinek« v čast avtorju knjige *Iskanje izgubljenega časa*. Natančneje bi ga zaradi vseh njegovih omejujočih

učinkov na naše življenje z vonjem imenovali Proustov sindrom, vendar se je za to preveč zasidral v diskurzu psihologov in nevroznanstvenikov (prim. Lehrer; van Campen), da ne omenjamo splošne javnosti. Pripetljaj z magdalenico, namočeno v čaj, je preveč znan tudi tistim, ki nikoli niso brali Prousta, da bi ga bilo treba na tem mestu navajati. Dovolj je, če povemo, da je okus magdalenice pri avtorju sprožil trenutek »popolnega spomina«, prežetega s čustvi iz otroštva, in botroval nastanku doktrine o vonju kot čutu za spomin in čustva.³

Čeprav se zdi, da je bil incident z magdalenico praznik vonja, je bil v resnici ponižanje, ki je še povečalo kantovsko razvrednotenje vonja na kognitivnem in estetskem področju. Vonj ni dober za razmišljanje, je pa dober za čustvovanje in spominjanje, namiguje doktrina. Tako je vonj postal znan kot »afektivni« čut, zato se je razkorak med njim ter intelektualnimi in estetskimi čutili, kot sta vid in sluh, še povečal.

To ne pomeni, da vonj ni dober za spodbujanje spominov ali sprožanje čustev (na Zahodu je tako), le da to ni vse, za kar je vonj dober. Kot primer lahko navedemo iznajdbo Francisa Galtona, ki je izumil aritmetiko vonja. Pri njej je namesto pisnih števil uporabljal vonjave, vendar je bila po njegovih ugotovitvah prav tako učinkovita pri lajšanju izračunov (prim. Galton). Zamisel, da bi lahko matematične operacije izvajali z vonjem, pa se ni prijala. Zakaj? Zaradi nasprotnega vpliva Proustovega učinka (beri: sindroma) na reprezentacijo in reprezentacijske možnosti vonja.

Da bi pravilno razumeli estetski in kognitivni potencial vonja, se moramo ozreti onkraj zahodne tradicije, v tiste tradicije, kjer vonj nima vse prtljage, vseh diskvalifikacij, ki so mu jih naložili Kant, Freud in Proust. Poglejmo, kako sta bila čut za vonj in umetnost vonja (parfum) razvita v indijski kulturi. Oprli se bomo na mojstrsko analizo Jamesa McHugha v knjigi *Sandalwood and Carrion*, ki se osredotoča na predmoderno Indijo.

Če povzamemo, smo videli, kako na Zahodu po Proustu prevladuje razumevanje vonja kot časovnega čuta, čuta za spominjanje. Vonj deluje navznoter, povezuje čas in odmeva po hodnikih spomina. V Indiji pa je vonj, nasprotno, prostorski čut. Deluje navzven in je sila, ki privlači ali odbija, po analogiji s tem, kako z vonjem pritegne čebele k cvetu ali pa je vonj po mrhovini odbijajoč. Kot prostorski čut se vonj ne ukvarja predvsem s spominjanjem. McHugh je glede tega zelo jassen. Ugotavlja, da v »sanskrtski literaturi vonji niso nič pomembnejši od drugih čutnih dražljajev, ko gre za spomin (npr. v kontekstu spominjanja in hrepenenja po odsotnih ljubimcih). [...] Ne gre za to, da bi se ob prisotnosti vonjav samodejno sprožili spomini« (14). Ta podatek bo šokiral marsikaterega psihologa in nevroznanstvenika, vendar naj bo tako. Če bi bili občutljivejši

³ Opazili bomo, da je Proustov učinek povzročil okus in ne vonj. To razlikovanje se v večini razprav o tej temi običajno ne upošteva, saj sta vonj in okus »kemični čutili«, torej zamenljivi. Z medkulturnega vidika pa te razlike ne smemo omalovaževati. V mnogih žrtvenih tradicijah na primer vonj ali dim (tj. bistvo) daritve zaužijejo bogovi, medtem ko lahko človeški udeleženci pojedjo ostanke.

za kulturno raznolikost, sploh ne bi dajali tako velikih izjav o »naravi vonja«.

Čeprav vonj ni posebej vpleten v procese spominjanja, je kot prostorski čut dober za navigacijo. McHugh za ilustracijo navaja prizor iz znane igre *Ratnāvalī*, v katerem kralj na poti na skrivno srečanje sredi noči voha po kraljevem vrtu:

To je gotovo meja dreves *campaka*; to je tista čudovita *sinduvāra*, to je gosta živa meja dreves *bakula*; to je vrsta *pātalov*.

Pot na tem kraju, čeprav prekrita z dvojno temo, postane jasna zaradi različnih vonjev, ki jih oddajajo drevesa in nam označujejo pot. (28)

V tem primeru je vonj nadomestil vid (ki ga onemogoča tema) kot čutilo, ki človeka usmerja v prostoru in ga vodi do cilja. Ta scenarij nam predstavi zelo drugačen način razmišljanja o kognitivnem potencialu vonja. Ta je pozitivno geografski.

Indijske parfumerijske prakse prav tako rušijo globoko zakoreninjene predpostavke. Na Zahodu se parfum običajno uporablja v obliki tekočine brez teksture, ki je rahlo obarvana. To je v bistvu enomodalna umetnost. V Indiji je parfum običajno v obliki paste in ima številne čutne lastnosti. Oglejte si naslednji opis *candane* (sandalovine): »Lahko, nepekoče, nesuho, mazavo olje kot ghee, prijetnega vonja, primerna za kožo, blaga, ne blede, prenaša toploto, absorbira veliko toplote in je prijetna na dotik – to so lastnosti sandalovine« (McHugh 187). Pripravki, ki vsebujejo sandalovino, tako niso cenjeni le zaradi vonja, temveč tudi zaradi svoje svetlo bele ali rumene barve (vid), hladilne moči (temperatura), prijetnega otipa (dotik) in dolgotrajnosti (druge dišave zbledijo), poleg tega pa so eksotični in dragi. To pojasnjuje njihov ugledni položaj ob dragih kamnih v kraljevih zakladnicah, njihovo uporabo za zniževanje vročine, spodbujanje užitka in vizualno okrasitev telesa. Parfumerija v Indiji je torej multimodalna umetnost. Za pripravo ali ocenjevanje učinkov sandalovine je treba razumeti »enotnost v mnogoterosti čutnih lastnosti«, kot bi se izrazil Baumgarten.

Prevedla Barbara Pia Jenič

- Allen, Jennifer. »The Beautiful Science«. *Frieze Magazine*, št. 113, marec 2008, www.frieze.com/issue/article/the_beautiful_science. Dostop 20. maja 2015.
- Arnheim, Rudolf. *Visual Thinking*. University of California Press, 1969.
- Böhme, Gernot. *Aisthetique: Pour une esthétique de l'expérience sensible*. Les presses du réel, 2020.
- Classen, Constance. *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and Across Cultures*. Routledge, 1993.
- Classen, Constance. *The Color of Angels: Cosmology, Gender and the Aesthetic Imagination*. Routledge, 1998.
- Freud, Sigmund. *The Complete Psychological Works*. Hogarth Press, 1953.
- Galton, Francis. »Arithmetic by Smell.« *Psychological Review*, letn. 1, št. 1, 1894, str. 61–62.
- Gregor, M. J. »Baumgarten's Aesthetica.« *Review of Metaphysics*, letn. 37, št. 1, 1983, str. 357–85.
- Howes, David. »Freud's Nose: The Repression of Nasality and the Origin of Psychoanalytic Theory.« *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*, uredile Victoria de Rijke, Lene Ostermark-Johansen in Helen Thomas, Middlesex UP, 2000, str. 165–282.
- Howes, David. *Sensual Relations*. University of Michigan Press, 2003.
- Howes, David. »Hearing Scents, Tasting Sights: Toward a Cross-Cultural Multimodal Theory of Aesthetics.« *Art and the Senses*, uredila Francesca Bacci in David Mellon, Oxford UP, 2011, str. 161–182.
- Kant, Immanuel. *Anthropology from a Pragmatic Point of View*. Southern Illinois UP, 1978.
- Lehrer, Jonah. *Proust was a Neuroscientist*. Mariner Books, 2008.
- Luhrmann, Tanya. »Can't place that smell? You must be American.« *The New York Times*, 7. sep. 2014, www.nytimes.com/2014/09/07/opinion/sunday/how-culture-shapes-our-senses.html. Dostop 1. sep. 2021.
- McHugh, James. *Sandalwood and Carrion: Smell in Indian Religion and Culture*. Oxford UP, 2012.
- Mead, Margaret, in Rhoda Metraux. *The Study of Culture at a Distance*. University of Chicago Press, 1953.
- Van Campen, Chretien. *The Proust Effect: The Senses as Doorways to Lost Memories*. Oxford UP, 2014.

This essay argues that to arrive at a proper understanding of the aesthetic and cognitive potential of smell, we must look outside the western tradition to those traditions where the power of smell does not carry all the baggage, all the disqualifications that Kant and Freud, and even Proust, saddled it with. The cases of Indian perfumery, the Chinese incense clock, and the Japanese incense ceremony known as *kōdō*, which involves “listening to the incense” (*ko wo kiku*), are presented by way of example. This essay also seeks to recover the original meaning of the term “aesthetic,” which Baumgarten defined as the science of grasping “the unity in multiplicity of sensible qualities.”

Keywords: theatre studies, sensorial theatre, theory of smell, anthropology of smell, sensorial researches

David Howes is a professor of anthropology, co-director of the Centre for Sensory Studies and outgoing director of the Centre for Interdisciplinary Studies in Society and Culture (CISSC) at Concordia University, Montreal, Canada. He teaches courses on law, commerce, aesthetics and the senses from a cross-cultural perspective. He is one of the pioneers of sensory anthropology and, among many other works, the author of *Sensual Relations: Engaging the Senses in Culture and Social Theory* (2003) and co-author (with Constance Classen) of *Ways of Sensing: Understanding the Senses in Society* (2014).

david.howes@concordia.ca